

ІСЛАМ І ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ

Сучасна епоха розвитку людства характеризується розширенням і незворотністю процесів глобалізації, суттєвих трансформації, які охопили всі сфери буття людської цивілізації, торкнулися глибинних пластів існування соціуму як на макро-, так і на мікрорівні.

Глобалізація розглядається й оцінюється її дослідниками як багатоплановий, макромасштабний процес, який, з одного боку, веде до стандартизації й утвердження “однаковості, універсалізму на рівні форми”, а також до “спеціалізації на рівні змісту”, з іншого – значною мірою загострює цивілізаційні суперечності”, активізує прагнення окремих держав, народів до певної культурно-національної “окремішності”, до збереження та зміцнення основ своєї самобутності, особливо в духовній сфері.

Процес глобалізації істотно вплинув на зміну конфігурації й суті міжкультурних і міжрелігійних взаємовідносин, взаємозв'язків, сприяв, якщо так можна висловитися, “ціннісному розколу”, формуванню ціннісної гетерогенності суспільства. Остання дедалі більше переміщується в центр людського, індивідуального буття. Ця тенденція є досить помітною в Україні. Зауважимо, що означений глобальний трансформаційний процес активно стверджує, конституює як реальність, як цінність культурний, релігійний плюралізм, а в цьому контексті загострює проблему сприйняття різних систем вартостей, права на їхнє існування. Зокрема, загострилася дискусія щодо співвідносності в житті соціуму ліберальної й національно-традиційної матриць цінностей. Тим більше, що світ стає все транспарентнішим, взаємопроникним, дифузійним.

Будь-які кордони сьогодні не спроможні захистити культурний, релігійний, світоглядно-ціннісний простір, спосіб життя того чи іншого народу, держави від активного зовнішнього впливу на нього, від наростаючої тенденції стандартизації та уніфікації, зокрема духовних цінностей, підходів і механізмів їх утвердження.

Лідери деяких конфесій, зокрема православ'я й ісламу, активно виступають проти зовнішнього нав'язування так званих “загальнолюдських” моделей, систем цінностей, їх тлумачення. “Ми, - заявляє митрополит РПЦ Кирил, - маємо навчитися жити мирно, поєднуючи різні цивілізаційні системи, різні системи цінностей –

* Старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, кандидат філософських наук.

релігійні, світоглядні, культурні. Таких систем у світі багато, за кожною – десятки й сотні мільйонів... людей. Не можна допустити, щоб лише одна з них домінувала і вважалася “загальнолюдською”, а інші – чи іслам, чи послідовне християнство – принижувалися”.¹ Подібні застереження ми знаходимо у виступах релігійних діячів інших конфесій, зокрема ісламу.

У цьому зв’язку надзвичайно тематизується питання про той “компас”, яким держава, національна, релігійна спільноти мають послуговуватися в просторі загальнолюдських вартостей, форм, методів та принципів їхньої адаптації для задоволення власних потреб, інтересів підсилення, зміцнення власної ціннісної парадигми.

У контексті означених викликів часу, проблем значної актуальності набули питання свободи совісті, свободи релігії зокрема й в аспекті їх світського й конфесійного розуміння, витлумачення та форм практичної реалізації в тих чи інших державах, а також їх співвідносності з вимогами, принципами, підходами й рекомендаціями світового співтовариства. До речі, в “Загальній Декларації прав людини” наголошується, що “...загальне розуміння цих прав і свобод (в т.ч. свободи совісті, свободи релігії – М.Б.) має велике значення”..., а самі принципи Декларації розцінюються “...як певний зразок, відповідати якому мають прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожна структура суспільства, постійно враховуючи положення цієї Декларації, прагнули... сприяти поважанню цих прав і свобод”.²

Проте історія, практика прийняття Декларації прав людини, інших документів, що стосуються прав і свобод особистості, зокрема статей про свободу совісті та релігії, свідчать про серйозні колізії, які виникали при цьому, про певну опозицію з боку окремих ісламських держав щодо деяких положень (зокрема, статей 16 і 18) у контексті тлумачення свободи совісті, свободи релігії. При цьому наголошувалось, що ці положення суперечать принципам ісламу, духовно культурним традиціям і є проблемними для мусульманських країн. Зрозуміло, що деякі положення Декларації, інших документів, що стосуються права на свободу совісті та релігії в окремих ісламських країнах на практиці виконується далеко не повністю.

¹ Кирилл, митрополит. Вызовы современной цивилизации. Как отвечает на них Православная Церковь? – М., 2002. – С. 14.

² Див.: Загальна Декларація прав людини // Правові основи свободи совісті, релігії, релігійних організацій. – К., 2002 – С.10.

Зауважимо, що кожна релігія, зокрема й іслам, має свої етичні, правові норми, свої концептуальні погляди на права й свободи особистості, в тому числі й на свободу совісті та релігії.

“Свобода совісті”, “свобода релігії”, “свобода віросповідання”, “свобода діяльності релігійних організацій – це поняття, які конституційовані у загальнофілософському, юридичному, релігієзнавчому дискурсі, у національних та міжнародних правових актах.

В юридичному контексті свобода совісті людини постає як право на вільний, завізований власною совістю вибір у сфері свого духовного, світоглядного буття, в т.ч. й релігійного. Зауважу, що історично так склалося, що свобода совісті традиційно (в основному) пов’язується із ставленням людей до релігії (*в контексті їх вибору*). Але ми вважаємо, що поняття “свобода совісті” не доцільно співвідносити лише із сферою релігійного чи секулярного світосприйняття, хоча до них вона, як уже було зазначено, має безпосереднє відношення.

Духовна й світоглядна база буття людини – це складне, діалектичне переплетення різних цінностей, орієнтирів, ідей, ідеалів релігійного, арелігійного, раціонального, ірраціонального, політичного, культурологічного змісту. Отже, коли ми ведемо мову про “свободу совісті”, то слід мати на увазі, що дане поняття у своєму сутнісному вимірі співвідноситься з широким духовно-світоглядним, моральним простором ціннісно-сміслового самовизначення й самореалізації особистості. Тому не правомірною є редукція цього поняття лише до вибору релігійного світогляду. Свобода релігійного самовизначення й самореалізації характеризується через поняття “свобода релігії”, яка за своєю суттю постає, як окрема, хоча надзвичайно важлива іпостась свободи совісті.

При цьому вільний релігіївибір, конкретне конфесійне самовизначення описується через поняття “свобода віросповідання”. Остання є компонентом структури свободи совісті. Людина вибирає не релігію взагалі, а цілком конкретне віросповідання.

Відзначимо також, що свобода совісті, окремим виявом якої є свобода віросповідання, постає системотвірним фактором у системі прав людини, як соціальна й моральна цінність вищого гатунку.

Реалізуючи своє право на свободу совісті, людина усвідомлює себе особистістю, знаходить сенс свого буття, визначає своє місце, шляхи і способи самоутвердження, в тому числі й у релігійному просторі.

Ці зауваги, які дають розуміння свободи совісті, свободи віросповідання в західноєвропейському контексті, автор вважає необхідними як в аспекті правильного (доречного) вживання і сутнісної характеристики означених понять: свобода совісті, свобода віросповідання, свобода релігії, так й аналізу цих проблем у світлі вчення ісламу, його святині – Корану.

Нагадаю ще раз, що кожна релігія має свої концептуальні підходи щодо інтерпретації змісту, структури, принципів свободи совісті, свободи віросповідання. Є своя специфіка й в ісламському підході щодо обґрунтування права на свободу релігії, відношення до інших релігій, питання віротерпимості. Головний акцент при “формуванні” цього “підґрунтя”, робиться на тому, що “ніякі цінності не мають під собою іншої основи окрім волі Аллаха, який створив їх”. Тим більше, що саме слово “іслам” – буквально означає “покірність волі Божій”. Іслам – це спосіб життя. У цій релігії немає чіткого розмежування між належністю до мусульманської держави і до мусульманської релігійної спільноти, немає поділу “мечеті й держави”. Мухаммед “заснував водночас і релігійну й політичну громаду”. Отже, існує один суспільний простір, освячений ісламом, один громадянський порядок, цілком визначений напрям розвитку держави, національної спільноти в контексті священних законів ісламу.

Зрозуміло, що це суттєво впливає як на специфіку підходів до теоретичного (у філософсько-теологічному ракурсі) обґрунтування проблем свободи релігії, так і їхнього практичного вирішення.

Як наголошує відомий дослідник з проблем прав людини, свободи релігії, свободи совісті в ісламі Абдулазіс Сахедіна, священна книга мусульман Коран не може бути теоретичною базою для розгляду категорій релігійного й етичного пізнання, яку можна знайти, зокрема, у богословських працях. Разом з тим, у Корані присутня ідея совісті, ідея свободи, пов’язані з уявленнями про всеохоплюючий промисел, що веде людство до кінцевої мети¹. Саме через осмислення останнього й можна мати певні уявлення про так звану ісламську концепцію свободи релігії, релігійної терпимості, межі їх вияву.

За Кораном, Божий промисел розглядається як певний “шлях, на якому і за допомогою якого здійснюється задум Бога”, також і щодо прав людини, її гідності. Джерелом цього промислу є іманентна здатність людини вірити в Бога, як “істоти, яка володіє особистою

¹ Див.: Абдулазіс Сахедіна. Свобода совести и религии в Коране // Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001 – С. 287.

відповідальністю, і передбачає можливість вибору й свободи волі”.¹ Тобто йдеться про особистість, що наділена здатністю здійснити вільний вибір істинної релігії.

В ісламі право на вільний релігійний вибір постає як необхідність й умова віри. Коран чітко визначає, що “Немає примусу в релігії” (Коран 2: 256).^{*} У цьому контексті віра постає як “...щось таке, що встановлює вільний і прямий зв’язок між Богом й людиною”,² а тому віра не може бути наслідком приневолення. Основа свободи віри – в людській совісті (в Корані проблема совісті пов’язана з ідеєю *фітри*, як природженої схильності) – як здатності кожної людини розпізнавати істинне й неістинне. Отже, вибір істинної релігії, якою визнається лише іслам, – це вільний вибір, завізований совістю. Як зауважує дослідник ісламу Фарід Есак, “більшість мусульман, незалежно від природи й міри своєї релігійності, твердо переконана, що світ став би набагато кращим, якби всі люди жили згідно з істинною ісламською релігією”.³

Зауважимо, що ісламські теологи, посилаючись на Коран, Сунну, стверджують, що іслам гарантує “абсолютну свободу віросповідання”, підкреслюють “велику терпимість ісламу” в питаннях особистої свободи і свободи віросповідання. Так, теолог із університету аль-Азхар (Каїр) Абдель-Хафіз Абдо Раббихі наголошує, що “іслам заповзято захищає свободу віросповідання, завжди був і є її прихильником”. “Іслам, – пише він, – проповідує терпимість у ставленні до представників інших релігій, особливо, коли це стосується релігійних почуттів... Історія ісламу знає безліч заповітів Пророка і його халіфів щодо необхідності поважати релігійні почуття немусульман...”.⁴ Побіжно зазначимо, що історія безліччю фактів свідчить і про протилежне – про жорстокі переслідування іновірців, до яких, на жаль, і сьогодні в окремих мусульманських країнах проявляється значна нетерпимість.⁵

¹ Там само. – С. 293.

^{*} Тут і в подальшому Коран цитується за російськомовним виданням: Коран. – М., 1986. (в перекладі І.Ю.Крачковського).

² Див.: Абдулазис Сахедина. Свобода совести и религии в Коране // Права человека и религия. Хрестоматия. – М., 2001 – С. 287.

³ Див.: Фарід Есак. Мусульманське ставлення до “інших” і загальнолюдські цінності // Релігійна свобода і права людини: Місія і прозелітизм. У 3-х т. – Львів, 2004. – Т.3. – С. – 345.

⁴ Див.: Некоторые вопросы идеологии современного ислама // Современная наука и религия. – М., 1979. – Ч. II. – С. 136.

⁵ Див.: <http://www.un.org/Docs/joncnal/asp/ws.asp?m=A/58/296>. – С. 5-9.

Проте, попри все це, маємо відзначити, що іслам проголошує право людей на вибір: прийняти істинну віру або відкинути її. Про це йдеться й у Корані: “Істина – від нашого Господа: хто хоче, хай вірує, а хто не хоче хай не вірує” (18: 28-29). Але при цьому, кожен має усвідомити наслідки свого вибору.

Отже, в своїй основі Коран орієнтує на вільний вибір релігії, маючи на увазі, що такою, поза сумнівом, має бути іслам. Наголошується, що “якби побажав Господь, тоді б увірували всі на землі стuzzi, всі як один, всі разом. Невже ти (Мухаммед) зумієш тоді присилувати людей до того, щоб вони увірували? Ніяка душа не спроможна увірувати, окрім як з дозволу Божого (10: 99-100), тому що питання вибору віри стосуються лише окремої особи й Бога: “Ті, що (покладаються) на промисел Божий, ті процвітають” (2: 2, 5).

У Корані є посилення на важливий принцип свободи релігії – релігійний плюралізм, на інші, частково означені нами “координати”, в межах яких ми можемо вести мову про свободу релігії в ісламській інтерпретації.

Тим більше, що такого роду інтерпретація, як “ісламська альтернатива” західноєвропейській концепції свободи релігії знайшла своє відображення: в “Загальній ісламській декларації прав людини”, яка була прийнята в 1981 р. міжнародною ісламською Радою. До речі, в преамбулі Декларації наголошувалося, - “що іслам подарував людству довершений кодекс прав людини”¹. При цьому малися на увазі права “даровані всемогутнім Аллахом, які записані в Корані, закріплені й записані в шаріаті”². Подібні твердження знаходимо й в Каїрській Декларації прав людини в ісламі (1990): “Вірування, фундаментальні права й універсальні свободи, як відзначається в преамбулі Декларації, – є складовою й невід’ємною частиною ісламської релігії”³. І знову ж таки шаріат визнається як єдине джерело витлумачення статей цього документа. В ст.10 Декларації підтверджується, що “іслам – релігія вибору... Забороняється використання методів примусу для навернення будь-кого в іншу віру або нав’язування атеїстичних переконань”⁴. Разом з тим у Декларації наголошується, що віровідступництво, “ігнорування або порушення”

¹ Див.: Ван дер Файфер Й.Д., Релігійна свобода і прозелітизм: етнічні, політичні та правові аспекти// Релігійна свобода і права людини: місія і прозелітизм. У 3-х т. – Львів, 2004. – Т. 3 – С. 493.

² Там само. – С. 493-494.

³ The Cairo Deklaration on Human Rights in Islam // Twenty – Five Human Rights documents. - Columbia University, 1994 – P. 190.

⁴ Там само. – P. 191.

обов'язку перед Богом, Божественних заповідей є тяжким гріхом. Зауважимо, що віровідступництво в ісламі розцінюється як виклик Богу, як “реальна моральна загроза” суспільній безпеці ісламського соціуму. Іслам не допускає жодних спроб навернути мусульманина до будь-якої іншої релігії. Тому не дивно, що так активно представники мусульманських держав у міжнародних організаціях і, зокрема в ООН, при прийнятті “Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань” (1981 р.) виступили проти включення в цей документ положення щодо права на “свободу... приймати релігію чи переконання за власним вибором”, та права на “свободу змінювати релігію”, як таких, що “несумісні з мусульманським вченням”, ісламським правом, яке суворо забороняє зміну релігії.

Хоча в Корані ми не знайдемо прямих вказівок щодо будь-якої спеціальної кари за віровідступництво. Проте уважне прочитання Корану і Сунни дає можливість усвідомити суть мусульманського розуміння апостасії, яка розцінюється як зрада ісламу. Хоча вибір ісламу постає і як певна традиція, і як акт вільної волі й совісті, без будь-якого насилля ззовні, проте “практично неможливо” його послідовнику вільно полишити цю віру. Перехід мусульманина в іншу релігію, хоча це може бути вільним виявом його совісті, вважається актом віровідступництва і на практиці карою за це могла бути смерть.

Певна частина ісламських країн внесла в законодавчі акти статті проти навернення, проти віровідступництва. Отже, один з важливих структурних елементів права на свободу віросповідання – свобода змінювати свою релігію – практично не визнається в більшості мусульманських країн. І будь-які спроби віровідступництва, прозелітизму суворо караються. Про це, до речі, свідчать і конкретні приклади, наведені у звітній доповіді “Ліквідація всіх форм релігійної нетерпимості”, підготовленій Спеціальним доповідачем Комісії з прав людини ООН Абдельфаттахом Амором (2002 р.), в якій він, до речі, наголошує на “необхідності будь-яких заходів для попередження нетерпимості й дискримінації, ненависті й насильства, що мотивуються проявами релігійного екстремізму”, “захистом” релігійної ідентичності й традиції¹.

Як уже відзначалося, в класифікації певних типів (видів) свобод людини в ісламі акцент робиться на свободі віросповідання. Згідно з шаріатом, як наголошує К.Борисов, “людина має повну свободу віросповідання, має право захищати своє віросповідання, здійснювати

¹ Див.: <http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/58/296>. – С. 25.

обряди й закликати інших стати її послідовниками”¹. При цьому ісламська концепція права на свободу віросповідання (як, до речі, й інші “права людини”) розглядає його не як право індивіда, а як право Умми. У Загальній ісламській декларації прав людини, про яку вже йшлося вище, підкреслюється, що “з огляду на божественне походження (прав людини, в т.ч. й свободи віросповідання – Б.М.) жоден керівник або уряд, ніяка асамблея або влада не можуть обмежити, відмінити або порушити будь-яким чином права людини, які дав Аллах”².

У цьому, як в усіх інших контекстах слово Боже – Коран – має найвищий авторитет й непогрішимість і не може бути змінено: “Не має зміни словам Аллаха (10: 65). Зауважимо, що “Загальна ісламська декларація прав людини”, як і в принципі “Каїрська декларація прав людини в ісламі”, не мають чітких процедурних положень щодо механізмів їх реалізації.

Розглядаючи проблеми свободи віросповідання в ісламі, маємо брати до уваги, що він постає не просто як релігія – “це цілісна цивілізація й культура”, держава й право, ідеологія, яка охоплює всі сфери буття індивіда й суспільства. Зауважимо ще раз, що світська влада нерозривно пов’язана з релігійною. Ідея нероздільності політики й релігії, моністичного типу відносин держави й релігії є однією з важливих особливостей вчення ісламу. Ця ідея значною мірою впливає на розуміння сутності свободи віросповідання, принципів віротерпимості та на особливості їх реалізації.

І в даному контексті слушною є думка англійського правознавця А.Е.Майєра про те, що значна частина проблем щодо забезпечення прав людини, серед них і права на свободу релігії, в мусульманських країнах викликана “зовсім не пережитками традиційних культур, а державною політикою й законами”, які, нерідко, є “ворожими до прав і демократичних свобод”³. Сьогодні в 34-х найбільших мусульманських державах є конституції. 23 з них, зокрема Оман і Саудівська Аравія, офіційно проголосили іслам державною релігією, а шаріат – основним джерелом законодавчих актів. І хоча в більшості конституційних актів цих країн зафіксовані право на свободу віросповідання, принцип віротерпимості, зокрема до християн, іудеїв. Зауважимо, що жодна з

¹ Див.: Борисов К.Г. Международное право религиозных конфессий мирового сообщества: Учеб. Пособие. – М., 2001. – С. 56.

² Там само.

³ Див.: Mayer A.E.: Islam and Human Rights: Tradition and Politics. – Boueder, 1991 – P. 21.

23 ісламських держав, які ратифікували Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, “не внесла ніяких поправок до статті 18”, де йдеться про право людини на свободу думки, совісті та релігії, а також про те, що “ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором”¹.

Важливим у контексті проблеми, яка експлікується, є питання віротерпимості (нетерпимості) до іновірців у мусульманських країнах. Тобто йдеться про свободу віросповідання для представників релігійних меншин, що в практичному ракурсі постає як “лакмусовий папірець”, що вказує на рівень забезпеченості цієї свободи. Відзначимо в цьому зв’язку, що у Корані зафіксовано основоположний принцип формування відносин мусульман та іновірців: “Аллах не накладає заборону вам доброту і справедливість виявляти до тих, які з вами із-за віри не воювали, не виганяли з дому вас. Істинно, Аллах любить справедливих! Аллах дає заборону брати в друзі тих, які воювали з вами із-за віри і виганяли вас з ваших домівок, і допомагали вашому вигнанню. І ті, хто прийме їх як друзів, перед Аллахом будуть нечестивцями” (60: 8-9).

В історичному контексті іслам проявляв віротерпимість до послідовників інших релігій, рівень вияву якої обмежувався часто лише міркуваннями політичного й державного порядку.

Ще в давні часи християнам та іудеям, а пізніше зороастрійцям, мандеям та іншим була забезпечена свобода релігії в межах халіфату. Іслам визнає християн найбільш близькою до мусульман релігійною спільнотою: “Істинно, ті, які увірували, і які сповідують іудейство, і сабії, і християни, - хто увірував в Аллаха в останній день і творив благо, - немає страху над ними, і не будуть вони у печалі” (5: 69). Християни, як й іудеї, на думку мусульман, мають невідчужуване право любити Бога у свій спосіб і силувати їх змінити віру не можна.

Академік В.В.Бартольд слушно зауважує – “Що християни під владою Ісламу користувалися значно більшою свободою релігії ніж під владою візантійського імператора”².

На відміну від “невірних” – “кяфірів” (ідолопоклонників), іудеї й християни відносилися до “людей Писання”. Їх становище в мусульманському світі визначалося обставинами місця й часу, були у

¹ Див.: Правові основи свободи совісті релігії та релігійних організацій: Міжнародні та українські правові документи. – К., 2002. – С. 13.

² Расулов Я. Ислам и цивилизация. [http // www. yaseen. ru /civilizacia /tolerant. htm](http://www.yaseen.ru/civilizacia/tolerant.htm) – С. 2.

різні періоди історії різними, але в цілому статус християнського населення залишався практично незмінним. Історики стверджують, що й кримські татари відзначалися завжди віротерпимістю. Іслам, маючи глибоке коріння в Криму, мирно співіснував і нині співіснує з іншими конфесіями.

Статус іновірців, або як їх ще називали “ахль – зімма”, тобто ті, які мають заступництво, був визначений самим пророком Мухаммедом. Хоча сьогодні, як уже відзначалося, немусульмани в деяких ісламських країнах мають нерівноправне становище перед законом, юридично закріплена неоднаковість у правах між *зімми і незіми*. Ці відмінності стосуються і проблем свободи віросповідання для них, свободи діяльності релігійних меншин. І хоча в багатьох мусульманських державах дискримінація у відношенні до немусульман зберігається радше “de facto” ніж “de jure”, все ж таки випадків порушення принципів свободи релігії щодо релігійних меншин, серед них і християнського напрямку, є ще чимало. Зрозуміло, що такий стан справ входить у колізію з нормами й вимогами міжнародного права і суперечить сучасній концепції плюралістичної національної держави”. Більшість випадків переслідувань немусульман, віровідступників, сектантів, невірних в ісламських країнах, як свідчить аналіз їх, обумовлена передусім політичними мотивами, відродженням ісламізму й ісламського фундаменталізму. Проте ці факти не дають підстав стверджувати, що іслам, як релігія, саме й є першопричиною насилля над іновірцями, що він породжує нетерпимість до немусульман. Стереотипне відношення і характеристика ісламу як джерела нетерпимості до західноєвропейських цінностей, зокрема, таких як свобода совісті й релігії, як “джерела фундаменталізму й тероризму”, є дуже небезпечним для миру й стабільності у світі та потребує уваги і конкретних кроків міжнародних організацій щодо мінімізації як негативу щодо ісламу з боку деяких держав і людських спільнот, так і дій груп екстремістів, фундаменталістських організацій, які використовують іслам у своїх цілях й інтересах.